

מסגדים נטושים בישראל

אורי פינקרפלד

המחבר חבר קיבוץ רבדים. לשעבר חבר בדירקטוריון קק"ל ומועצת מקרקעי ישראל.

המסגדים הנטושים והחורבים ברחבי ישראל עודם פצע פתוח שממאן להגליד והגיעה העת לרפאו. הטיפול בהם אינו מסייע כהוא זה למימוש "זכות השיבה"; הממשלה צריכה למנות מחדש ועדה לשמירת המבנים המוסלמיים, שתהיה מורכבת מנציגי המשרדים הנוגעים בדבר, בשיתוף אישי ציבור ערבים ויהודים, ולתת לה את הכלים לפעולה. ישראל חייבת להגיע למצב שבו תיתם השנאה שעוררה וליבתה את מלחמת 1948.

כפליאה ובצער קראתי את מאמרו של ד"ר יחיאל שבי, "עוד מסגד ועוד דונם: המתכון הערבי למימוש 'זכות השיבה'" (קרקע 65, ספטמבר 2008). אין ספק שהנושא שהציג המאמר חשוב ורגיש אבל נראה לי שהיה זה אך ראוי שמערכת קרקע תביא בצד המאמר הערה המתייחסת לעמדתה בנושא. כדי להבין על מה אני קובל, אביא כאן ציטוט מדבריו של הרב י"ל מימון, שר הדתות הראשון במדינת ישראל, כפי שהם מופיעים בשער הספר, בניינים דתיים של המוסלמים במדינת ישראל (הוצאת המדפיס הממשלתי, ירושלים, תש"י).

"המצווה להתייחס בכבוד ובאהבה לגר, לנהוג לגביו לפי הצו: חוקה אחת יהיה לכם ולגר ולאזרח הארץ (במדבר ט' י"ד), מורשת אבות עתיקה היא לנו מיום צאתנו מארץ מצרים, מבית עבדים. ומשזכינו לאחר קרוב לאלפיים שנות עבדות לראות בעינינו נפלאות ראשית גאולתנו, ומשניתנה בידינו האפשרות לקיים במדינתנו מצווה זו מתוך חירות, חובה היא לנו לקיימה בלב שלם. משום כך נתתי בראשית שנת תש"ט – בהסכמתה של ממשלת ישראל הזמנית – את ההוראה למחלקה המתאימה במשרדי לשמור על מקומות התפילה ובתי הקברות העזובים של בני העדה המוסלמית, שננטשו את המדינה. הנני שמח לקבוע, שמשימה זו בוצעה בצורה המוסיפה כבוד למדינתנו

וברצוני להביע בשער את תודתי על כך לוועדה לשמירה על בנינים דתיים של המוסלמים הקיימת ליד המשרד.

"אני מקווה שכל תושב מדינתנו יידע להעריך את המאמצים הכנים שהושקעו ושיושקעו גם להלן בעבודה זו, ומובטחני כי ממשלת ישראל תתייחס בכל הזמנים בכל הכבוד לאומות אחרות ולאמונות אחרות... יהי רצון שיקוימו בנו דברי נעים זמירות ישראל: ייתמו חטאים מן הארץ ורשעים עוד אינם (תהל' ק"ד ל"ה) כפי שדרשו חז"ל: ייתם החטא ואיש לא יחטא (ברכות י' ע"א); תיתם השנאה שעוררה ולכתה את המלחמה נגד מדינתנו וכגר כאזרח משפט אחד יהיה לכולם בארצנו".

ועתה, לעצם העניין. בנובמבר 1948 מינה שר הדתות ועדה במשרדו, לשמירת בנינים מוסלמיים דתיים. בראש הוועדה עמד הפרופ' ל"א מאיר, יועץ משרד הדתות לבניינים מוסלמיים, וחבריה זכרונם לברכה היו: ח"ז הירשברג, מנהל המחלקה המוסלמית במשרד הדתות והאדריכל י' פינקרפלד, משמר בניינים במחלקת העתיקות. הוועדה יצאה לדרכה מיד. נעזרים בקציני הממשל הצבאי, סקרו חבריה עשרות רבות של מסגדים, קברי שיח"ים ובתי קברות ואף החלו בעבודות שיפוצים באלה שנפגעו בהפגזות. דו"ח הוועדה הוגש לשר הדתות בפברואר 1949, ועיקרו פורסם בספר הנ"ל. להלן ציטוט מתוך סיכום דו"ח הוועדה: "...כל הפעולות שהזכרנו נעשו בתנאי מלחמה קשים ובנסיבות זמן של שביתת הנשק, שהטיל מעמסה ומתיחות על כל התושבים ואינו מרשה לבצע תוכניות מקיפות. לאור הניסיון שרכשנו לנו מסתמנים קווי יסוד אלה לפעילות בעתיד:

1. שמירה מיוחדת על בניינים ומקומות דתיים כבעלי ערך היסטורי ואמנותי.
 2. תמיכה מלאה בכל פעולות האוכלוסייה המוסלמית בנוגע לבדק המסגדים העומדים בשימוש.
 3. פתרון זמני לבעיה החמורה של המסגדים הנטושים, שאין להם ערך אמנותי או היסטורי... נראה, שכדי לשמור עליהם יהיה צורך להושיב בחדרי המגורים, הנמצאים כרגיל על יד המסגדים, משפחות, שתמורת הדירה החופשית תקבלנה על עצמן את הטיפול בבניינים אלה.
- ...יש להניח שבחזוי השלום שיערכו פעם עם המדינות המוסלמיות השכנות ייכללו גם סעיפים לפתרון הוגן בשביל בעיית מקומות דתיים נטושים לשביעת רצונם של שני הצדדים, היהודים והמוסלמים כאחד".

כשנתיים פעל משרד הדתות ברוח המלצות הוועדה. שרים וממשלות התחלפו, הזמנים השתנו. הגלגל התהפך. יותר מארבע מאות יישובים ערביים ננטשו במלחמת העצמאות ומאז שנות החמישים נוקטות ממשלות ישראל במדיניות של מחיקה והשכחה. התצלח מדיניות זו? האם באמת נוכל למחוק מדפי ההיסטוריה של ארצנו את התקופה הערבית על בנייניה, תרבותה ומרקם חייה? האם הדחקה זו מועילה לנו, או חלילה, מזיקה?

כרחבי המדינה נמצאים עשרות מסגדים נטושים, מהם בעלי ערך היסטורי, ארכיאולוגי ואדריכלי ומהם, היותר קטנים, בעלי ערך של מסורת וזיכרון ליושבי הכפרים שננטשו ולצאצאיהם. רבים מהם אינם מטופלים ומוזנחים ויש כאלה שהוסבו ומשמשים למטרות שונות ולעתים גם בלתי רצויות, המכעיסות בצדק את הציבור המוסלמי.

גם היום, ממרחק השנים שחלפו, נראית המדיניות של שר הדתות הראשון ואנשי משרדו כנכונה וצודקת ומעשיהם בשטח כבונים אמוץ וכמרפאים פצעים כואבים. חבל שדרך זו נזנחה ועלינו על דרך המרחיקה את סיכויי השלום והפיוס.

ההתייחסות למסגדים הנטושים הוא חוליה חשובה בהתנהלות הממסד הישראלי מול המיעוט הערבי ובעיותיו. זו חוליה אחת בשרשרת ארוכה של התעלמות והזנחה. לעתים מתוך חוסר הבנה ופחדים ולעתים מתוך רשעות של נקם.

מלחמת 1948 – העצמאות שלנו והנאכבה (האסון) שלהם – היתה קשה וכואבת. כבשנו והרחבנו את גבולות המדינה הצעירה מעבר לתוכנית החלוקה של האומות המאוחדות. שותתי דם חתמו הצדדים הלוחמים על הסכמי שביתת נשק. הצדדים היו מדינת ישראל ומדינות ערב השכנות, אבל לא נציגי הפלסטינים. ערביי פלסטין לא הקימו את מדינתם. רצועת עזה היתה בכיבוש מצרי ויהודה ושומרון בכיבוש ירדני. נציגי מצרים וירדן, במשא ומתן לשביתת הנשק, לא העלו את נושא המיעוט הערבי ששרד בתחומי הקו הירוק ובעיותיו. מדינת ישראל נשארה האחראית לגורלם.

בשנות המדינה הראשונות חששנו מפתיחת סיבוב שני מול צבאות ערב ואולי מן הטעם הזה חששנו גם כי מיעוט ערבי קטן, חלש וחסר מנהיגות ומשאבים, עלול להוות עבורנו איום. הכברנו את עולו של הממשל הצבאי והשתלטנו על שטחים נרחבים של אדמות נטושות. באותם ימים היה הכרח ליישב את גבולות המדינה. היה זה הכרח בל יגונה! כבר בשלהי קיץ 1948 הוקמו יישובים חדשים לאורך הגבולות ובאזורים

רגישים. גרעינים של אנשי פלמ"ח השתחררו מהיחידות הלוחמות והקימו את יישובי המשלט ועולים חדשים, זה מקרוב הגיעו, הצטרפו למבצע גם הם. שנים אחדות אחר כך, להגברת הביטחון העצמי שלנו ולצרכים אחרים, הוחלט היכן שהוחלט שיש למחוק מעל פני האדמה את שרידי הכפרים שנכבשו או שננטשו. מבצע ההריסה נמשך עד מחצית שנות השישים. כך נהרסו גם מסגדים רבים.

מדוע נהרסו המסגדים, בהם גם כאלה שהיו בנויים לתלפיות? האם באמת היה הכרח בכך? האם, לדוגמה, בקיבוץ סאסא אשר על גבול הלבנון, לא יכול היה המסגד הנטוש של הכפר סעסע להישאר על כנו? מדינת ישראל התבססה במהלך השנים, הממשל הצבאי בוטל, אך המדיניות לא השתנתה. המדינה המשיכה להפקיע קרקעות ולנשל תושבים ערבים מאדמתם.

האם שימור המסגדים וטיפול נכון בהחזקתם יביאו למימוש "זכות השיבה"?

הפגם במאמרו המלומד של ד"ר יחיאל שבי הוא, לדעתי, בחד-צדדיותו. נושא המקומות הקדושים למוסלמים הוא רחב ומורכב הרבה יותר. המאבק הפוליטי בעד או נגד זכות השיבה עומד בפני עצמו והטיפול הנכון במסגדים הנטושים גם הוא עומד בפני עצמו. למרות ההשקה ביניהם, צריך לדעת לעשות את ההפרדה הראויה.

לא ברור לי מדוע ד"ר שבי נרעש כל כך מהדיון בבית המשפט העליון כגורלו של המסגד הנטוש בבאר שבע? האם באמת הפעלתו בידי מוסלמים לתפילה או לשימור מורשתם תביא למימוש זכות השיבה? בבאר שבע גרים כיום ערבים לא מעטים, והיא עיר המחוז ליישובים הבדווים, המוכרים והבלתי מוכרים. פסיקה נכונה ונכונה של בית המשפט העליון יכולה לתקן עוול ישן ומיותר. שימור ואחזקה של המסגדים בידיים נאמנות, בשיתוף אישי ציבור ערבים, נציגי ממשלה ושלטון מקומי, יכולים רק לעזור לבניית אמון הדדי.

בדבר אחד צודק ד"ר שבי והוא כי, "...הפגיעה במסגדים בפלסטין נתפסת כחמורה ביותר בעיני נציגי התנועות האסלאמיות בישראל ומחוצה לה" – ולא רק בעיניהם! – "לעומתה, שימור המסגדים הנטושים והחרבים הנו מעשה אצילי המעורר מוטיבציה בקרב הפעילים..."

אכן, זה מעשה אצילי המעורר הערכה בציבור הערבי כולו, ולא צריך להשאירו בידי התנועות האסלאמיות לבדן.

כפי שמציין ד"ר שבי, בנסיבות מיוחדות מאפשרת ההלכה המוסלמית לשנות יעוד מסגד או בית קברות למטרות אחרות, אך תמיד באישור הקאדי. האם כך פעל הממסד הישראלי? ברוב המקרים לא! מסגדים הוסבו למטרות שונות, טובות וגרועות, לא לתועלתם הישירה או העקיפה של הערבים ובלי אפילו לידע אותם.

השיח' כאמל ריאן, ממנהיגי הזרם הדרומי של התנועה האסלאמית, אומר לד"ר שבי: "... אין לטפל בו (בנושא המסגדים הנטושים) כבנושא פוליטי אלא כבנושא דתי גרידא. יכול להיות שהתוצאה תניב הישגים פוליטיים, אך בדרכי הפעולה אין צורך לערב פוליטיקה... יש לעבוד על הלככות במגזר היהודי ולרתום את הממסד הממלכתי והדתי היהודי למאבק... להכניס את הנושא לתודעת הציבור בישראל ולהפוך את הבעיה לכלל ישראלית..."

אני מצטרף לדעתו. אל מול הפחדים אותם חוזר ומעלה ד"ר שבי, אני סבור ובטוח שדווקא טיפול משותף של יהודים וערבים, יחד עם הממסד, יוכל לפתרון נכון וחיובי של הבעיה הכאובה.

במשך השנים היו מספר פניות של אישים וגורמים ציבוריים, ערבים ויהודים, לשרים ולראשי ממשלה לחזור ולטפל בצורה אחראית בנושא רגיש וכאוב זה, אך לשווא. ההתעלמות והקשיחות נמשכו וכך נותר השטח פנוי לפעילות מוסלמית דתית בלבד, הנתקלת גם היא בהתנגדות ממשלתית עזה. היו גם כאלה שניצלו מצב עגום זה להתססת הערבים ולהסתה נגד המדינה.

בסיכום המאמר מגיע ד"ר שבי לשאלה החשובה, כיצד על המדינה להתמודד עם התופעה של השיבה אל המסגדים ואל בתי הקברות הנטושים, והוא מציע שש דרכי פעולה אפשריות שבחלקן נכונות. אבל החיסרון המרכזי של גישתו כולה, שהיא שוב חרד-צדדית ואינה מאפשרת שיתוף פעולה עם גורמים בציבור הערבי ולכן דרכי הפעולה נידונות מראש לכישלון ולהחרפת המאבק המיותר והמזיק לכולנו.

להמחשה אביא שלושה מקרים:

המסגד בכפר ח'טין. ח'טין, יישוב ערבי קטן בגליל התחתון הממוקם מתחת לנבי שועיב, מקום קדוש לדרוזים שמשמש אתר עלייה לרגל, בנוי ומטופח. הכפר הקטן נכבש ונהרס במלחמת העצמאות. מבין ההריסות וסבך פטל ועצי בוסתן מתגלה מסגד קטן ויפה. שלטי מינהל מקרקעי ישראל אוסרים על הכניסה. הגדר פרוצה והמבנה משמש דיר לפרות ולצאן... פעילי התנועה האסלאמית, לאחר מספר פניות שנענו בשלילה, מארגנים יום תפילה, ניקוי וטיהור המסגד. כוחות משטרה נערכים למנוע זאת. רק בהתערבות מהירה של חברי כנסת ואישי ציבור ערבים ויהודים ובתבונתם של מפקדי משטרה בכירים, נמנעה התנגשות אלימה. המסגד נוקה והנאספים התפללו את תפילותיהם.

מה קרה? האם בכך קודמה במשהו זכות השיבה?

המסגד במגידו. הכפר הקטן לג'ון שכן בפתחו הצפוני של ואדי ערה – נחל עירון. הוא אחת מבנות אום אל-פאחם. הכפר נכבש ונהרס במלחמת העצמאות. רב התושבים ברחו לאום אל-פאחם ונקלטו שם. ב-1949 עלה קיבוץ מגידו כיישוב משלט והתיישב על חורבות הכפר. יותר מאוחר, נבנה ממערב יישוב הקבע.

במערכת הבחירות לרשות המקומית, בשנות השמונים, הופץ כרוז לתושבי אום אל-פאחם נגד "שיתוף פעולה עם המפלגות הציוניות – המערך, העבודה ומפ"ם – והקיבוצים המחללים את המקומות הקדושים למוסלמים!" כדוגמה קבעו כותבי הכרוז שמסגד לג'ון משמש נגרייה של קיבוץ מגידו. כאשר עברו הבחירות, ניגשנו לבדוק את מה שקרה באמת בשטח יחד עם אילן שדה, סגן ראש מועצת מנשה ופעיל מפ"ם באזור (היום ראש המועצה). מהכפר הערבי, שרוב כתיו היו מחימר, נשאר מספר בתי אבן. הקיבוץ בשנותיו הראשונות עשה בהם שימוש לצרכיו. באחד הבתים מצאנו נגרייה פעילה, נגריית הקיבוץ. למבנה אין צריח האופייני למסגדים. אך בהיכנסנו פנימה הבחנו מיד במחרב, גומחת התפילה הפונה דרומה ובכתובות האופייניות. אכן, היה זה מסגד לכל דבר. אחרי דיון עם מזכירות הקיבוץ ומזכירות הקיבוץ הארצי הגענו להסכמה שהנגרייה תעבור למבנה קבע ומבנה המסגד ינוקה, ישופץ ויגודר, וכני לג'ון ואורחיהם יוכלו בתיאום מראש לבקר בו. אחרי ששיחת הקיבוץ אישרה את המהלך התכנסנו, זקני לג'ון ומספר אישי ציבור, בכיתו באום אל-פאחם של הקאדי שיח' תופיק עסלייה, נשיא בית המשפט השרעי הגבוה. מבלי לספר על המהלך שיוזמנו, שאלנו את הנוכחים לדעתם. התפתחה שיחה מרתקת על בעיית המסגדים הנטושים

ועל מצוקות המיעוט הערבי. ובאשר למסגד לג'ון, היו כאלה שסברו שאין לעורר את השרים מהיער וכי צריך להשלים עם המצב הקיים. לבסוף התקבלה ההחלטה לבקש מקיבוץ מגידו לפנות את הנגרייה ולאפשר ביקורים מתואמים במסגד. כעבור מספר חודשים הוחל במלאכה. לאחר כשנה, יחד עם שיח' עסלייה וזקני הכפר, ערכנו ביקור במסגד לג'ון. התוצאות בשטח היו לשביעות רצון כולם.

כמינהל מקרקעי ישראל לא אהבו את ה"מיזם" אבל נאלצו לקבלו כעוכדה מוגמרת. חבל, הרי היו יכולים ללמוד מהניסיון וברוך חיובית זו לפתור בעייתם של מסגדים נטושים נוספים.

האם במעשה זה קידמנו את מימוש זכות השיבה?

בית הכנסת בשפרעם. שפרעם, עיר מרכזית בגליל התחתון המערבי. תושביה מוסלמים, נוצרים ודרוזים. עיר זו היתה אחת ממושבי הסנהדרין. יהודים ישבו בה במשך כל התקופה העות'מאנית וייתכן שגם בתקופה הממלוכית. בתחילת המאה ה-19 היו בקהילה היהודית בשפרעם כעשרים משפחות בלבד. המשפחה האחרונה עזבה את שפרעם בשנת 1920. ובית הכנסת? הבית, הממוקם במרכז העיר שרד את מאורעות 1921 ו-1929, את המרד הערבי הגדול (מאורעות 1936-1939) ואת מלחמת 1948. הבית נשמר יפה כל השנים על ידי משפחה ערבית שגרה בשכנות, ולא נעשה כל ניסיון לחבל בו. רק בשנות החמישים תגמל משרד הדתות את המשפחה על התנדבותה לשמור על בית הכנסת במשך כל השנים, והמנורה הוצבה על כיפתו.

ההיסטוריה רצופה מלחמות בהן נהרסו ונחרבו בתי תפילה ומקומות קדושים או "המירו" את דתם לזו הכובשת... כנסיות הפכו למסגדים ומסגדים לכנסיות. גם אנחנו "יהדנו" מקומות רבים שקדושים למוסלמים. לדעתי אפשר וצריך לנהוג אחרת.

סוף דבר. אני חוזר לקריאתו של הרב מימון. מחובתה של המדינה לא להזניח את המסגדים הנטושים אלא לשקם ולתחזק אותם בצורה הראויה. הגישה לבעיה צריכה להיות עניינית ומקצועית. לא פוליטית אלא אנושית – דתית, היסטורית ואדריכלית. את המשיקים הפוליטיים צריך לבודד מהטיפול הישיר, אשר להצלחתו תהיה בוודאי גם משמעות פוליטית חשובה, בישראל על אזרחיה הערבים והיהודים וגם בדעת הציבור בעולם.

נושא המסגדים הנתושים צריך לעלות לסדר היום הציבורי ולשולחנה של הממשלה.

הממשלה צריכה למנות מחדש ועדה לשמירת המבנים המוסלמיים, שתהיה מורכבת מנציגי המשרדים הנוגעים בדבר (הדתות, הפנים, המשפטים וממ"י), בשיתוף אישי ציבור ערכים ויהודים ולתת לה את הכלים לפעולה. לאחר סקר מקיף ומעודכן יש לערוך תוכנית ביצוע מתוקצבת ולצאת לדרך.

המסגדים הנתושים עורם פצע פתוח שממאן להגליר. הגיעה העת לרפאו. ד"ר שבי כתב במחקרו בין השאר כי, "על מדינת ישראל להבהיר כי זיכרון והנצחה לגיטימיים", אך לדעתי צריך לזכור ולהנציח בצורה חכמה ומכובדת. אנחנו חייבים להגיע למצב שבו "תיתם השנאה שעוררה וליכתה המלחמה... גר כאזרח משפט אחד יהיה לכולם בארצנו".